

Великанова М.М.
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
правознавства Київського
національного університету
культури і мистецтв

Velykanova M. M.
*PhD in Law, associate
professor, associate professor
of Jurisprudence Department,
Kyiv National University of
Culture and Arts*

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО СИСТЕМАТИЗАЦІЇ РИЗИКІВ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

УДК 347.12

Постановка проблеми. Діяльність будь-якого суб'єкта так чи інакше пов'язана з ризиком. Перебуваючи у цьому стані суб'єкт має не тільки розуміти сутність ризику, знати його ознаки та елементи, а й, що набагато важливіше, уміти управляти ризиком як мінімум з метою мінімізації його негативних наслідків. Кількість ризиків, різноманітність їх проявів настільки значні, що як перед учасниками цивільних відносин, так і перед науковцями стоїть нагальна потреба у застосуванні системного підходу до їх ідентифікації як передумови ефективного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика систематизації ризиків досліджувалась як вітчизняними, так і зарубіжними вченими у різних галузях науки. Особливу увагу звертають здійснені класифікації ризиків такими науковцями, як О. О. Красавчиков, В. А. Ойгензіхт, Р. А. Крючков, І. В. Волосенко, Н. М. Удалова, В. В. Новіков, І. М. Хмелевскої, А. Г. Мартиросян, В. М. Танаєв, А. А. Шахбазян. Разом із тим, групування ризиків, виділення критеріїв їх об'єднання чи розмежування потребує узагальнення та осмислення. Тому, виникає необхідність аналізу напрацьованих підходів до систематизації ризику.

У зв'язку з цим, **метою** даної публікації є аналіз та узагальнення запропонованих у науці підходів до систематизації ризику.

Виклад основного матеріалу. Систематизація ризиків полягає у визначенні та групуванні основних методологічних підходів до їх класифікації [1, с. 82]. Призначення систематизації у тому, щоб, по-перше, на науковому рівні всебічно дослідити категорію ризику – його ознаки, особливості елементного складу, специфіку прояву в різних групах цивільних правовідносин тощо. І, по-друге, створити умови для вдосконалення підходів до управління ризиками, яке (управління) може здійснюватись

на двох рівнях – імперативному (через прийняття державою відповідних нормативних актів) та диспозитивному (через укладення правочинів учасниками цивільних відносин) з метою мінімізації або розподілу негативних наслідків ризиків.

Наукою загалом, і доктриною цивільного права зокрема, розроблені чисельні класифікації ризику, побудовані на основі різних принципів. Надалі розглянемо розроблені як вітчизняною, так і зарубіжною наукою класифікації ризиків без претензії на їх упорядкування за хронологічним чи будь-яким іншим критерієм.

О.О. Красавчиков поділяв ризик на два види: загальний (несення покладеного законом або договором обов'язку прийняти невігідні наслідки при будь-яких випадкових обставинах) і спеціальний (несення в силу закону обов'язку прийняття невігідних майнових наслідків, що настали в результаті тільки суб'єктивно-випадкових (невинних) обставин) [2, с. 144-145]. Такий поділ ризику вченим здійснюється за ознакою підстави настання негативних майнових наслідків. І хоча зрозуміло, що види ризиків не обмежуються лише запропонованими науковцем, проте, О.О. Красавчиков вів мову про зазначені види ризику лише в контексті проблематики несення ризику.

Достатньо розроблено та такою, що викликає зацікавленість видається систематизація ризиків, запропонована авторами монографії «Юридичний ризик та юридична безпека». Розглядаючи теоретичні аспекти та юридичну природу ризику, юридичну безпеку в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ, вченими запропоновано наступні критерії для групування ризику: 1) сфера діяльності людства; 2) термін дії; 3) масштаби наслідків; 4) суспільна значущість; 5) джерела виникнення. В межах окремо взятого критерію у монографії ризик поділяється на підвиди.

За сферами діяльності людства авторами виокремлюються такі основні види ризиків: суспільні ризики; економічні ризики; військові ризики (терористичні ризики); наукові ризики; природні ризики; юридичні ризики. Суспільні ризики у свою чергу поділяються на політичні, соціальні та культурні. Економічні – на операційні, ринкові, кредитні, ділові, ризик ліквідності та ризик, пов'язаний із регулювальними органами. У межах військового виділяють терористичний ризик, який включає в себе ризик національного (націоналістичного) тероризму, ризик релігійного тероризму, ризик політичного тероризму, ризик ідеологічного тероризму, ризик технологічного тероризму, ризик ядерно-промислового тероризму, ризик хімічного та біологічного (бактеріологічного) тероризму, ризики

кібертероризму. Науковими ризиками є ризики «мирного атому», ризики від вживання генно-модифікованих рослин та ризики клонування тварин. Природні ризики внутрішньої диференціації не мають [3, с. 26-32].

Цікавою є позиція авторів цієї монографії щодо юридичних ризиків. По-перше, спочатку юридичні ризики ними виділяються як самостійний вид ризиків за ознакою сфери людської діяльності. Проте, надалі дослідники розглядають юридичні ризики як складову суспільних ризиків на рівні соціального регулювання. І тут невирішеним залишається питання – юридичні ризики це підвид суспільних поряд із політичними, соціальними та культурними, чи є юридичною складовою кожного із зазначених видів ризиків. Тим більше, що в межах кожного виду і підвиду виокремлюється юридична складова. По-друге, визначення юридичного ризику як складника суспільно-політичного життя суспільства, взагалі заплутує систематизацію, оскільки логічно напрошується висновок про його приналежність тільки до політичних ризиків, хоча зрозуміло, що це не так. Разом із тим, чітко не визначивши місце юридичного ризику у запропонованій систематизації, автори йдуть далі і виділяють основні види юридичних ризиків у деяких галузях сучасної правової науки: кримінальній, господарській та міжнародній. У кримінальному праві виокремлюють суб'єктивний ризик працівника органа внутрішніх справ (імовірність активної протидії злочинця й отримання професійної травми) та об'єктивні ризики (ризик неправомірного застосування примусу, ризик нанесення шкоди третій особі при виконанні поставлених завдань із локалізації та припинення злочинного діяння). У господарському праві, яке тісно пов'язане з економічною діяльністю, на думку вчених, ризики тісно переплітаються з економічними ризиками в діяльності суб'єкта господарювання (фізичної або юридичної особи). Окремо стоять державні ризики в економічній галузі і, відповідно, ризики реалізації норм господарського права та захисту майнових інтересів усіх учасників економічного життя суспільства. Конкретних видів юридичних ризиків у міжнародному праві не називається. За результатом настання юридичні ризики поділяються на катастрофічні, тяжкі й незначні. [3, с. 32-36].

На думку І.В. Волосенко класифікацію юридичних ризиків доцільно проводити за двома критеріями: а) за місцем ризику в цивільному правовідношенні; б) за характером ризиків, властивих відповідній класифікаційній підгрупі, визначеній за першим критерієм. Залежно від місця ризиків в зобов'язальному правовідношенні авторка виділяє: 1) внутрішні (алеаторні) ризики або ризики зобов'язання (як юридичні умови, елемент виконання ризикових зобов'язань) та 2) ризики зовнішні або виконан-

ня зобов'язання (є передумовою, перешкодою виконання зобов'язання). При цьому кожна із груп дослідниця поділяє на підгрупи, зокрема, неалеаторні ризики нею класифікуються наступним чином.

Залежно від зв'язку зовнішнього ризику з відповідним елементом виконання зобов'язання: 1) ризики строку виконання; 2) ризики місця виконання; 3) ризики способу виконання; 4) ризики предмету виконання (наприклад, ризики випадкового знищення речі тощо).

Залежно від зв'язку ризику з певним учасником зобов'язання – ризик невиконання зобов'язання з боку боржника або кредитора.

За характером предмету надання: ризик невиконання грошового і майнового зобов'язання (і, відповідно, прострочку передачі проданої речі або її оплати).

За правовими наслідками: ризики припинення зобов'язання, ризики відповідальності і звільнення від неї.

Залежно від виду зобов'язання: ризики з одностороннього правочину і договірному зобов'язання.

Алеаторні ризики І.В. Волосенко групує так. Залежно від ступеня обов'язковості – імперативні (абсолютні) і диспозитивні (відносні). За предметом надання – ризики грошового і негрошового зобов'язання; за підставами правовідносин – договірні, недоговірні; за видом алеаторного ризику – страховий, ігровий, рентний, спекулятивний, інноваційний тощо.

Насамкінець, автор робить висновок, що системна класифікація ризику має проводитися залежно від місця ризику в зобов'язальному правовідношенні і передбачає шість груп спеціальних видів юридичного ризику: 1) страховий ризик; 2) професійний (підприємницький та управлінський) ризик; 3) алеаторний неігровий ризик (зобов'язання рентного типу); 4) алеаторний ігровий (азартний) ризик; 5) зобов'язальний ризик; 6) аномальний ризик. [4, с. 64-67].

Н.М. Удалова, досліджуючи ризики в юридичній діяльності, здійснила спробу їх класифікувати. На її думку ризики необхідно поділяти на такі види. Залежно від суб'єкта: ризики виконавця; ризики замовника; ризики вигодонабувача. Залежно від вольового фактору: ризики, викликані подіями; ризики, спровоковані певними діями. Залежно від характеру ризиків: ризики загального характеру; ризики сторони [5].

Провести систематизацію ризиків намагався В.В. Новіков. Автор пропонує умовно класифікувати ризики на: 1) за сферою виникнення – внутрішні і зовнішні; 2) за галузями права – ризики в цивільному праві, екологічному праві, кримінальному праві, конституційному праві; 3) за

видами – професійний, алеаторний, страховий, зобов'язальний, управлінський. Окремо виділяються такі класифікаційні критерії, як: за причинами виникнення; за можливістю передбачення; за суспільними відносинами виникнення. Також зазначається, що ризики можуть виділятися й за іншими критеріями, зокрема, вони можуть бути скритими, очевидними, разовими, повторюючими, ризики в нормативних ситуаціях, в кризових умовах тощо¹ [6, с. 37].

Проте, запропоновану класифікацію не можна назвати розгорнутою, а в певних випадках вона є навіть спірною. Зокрема, в окремих місцях учений вказує тільки на класифікаційні критерії, не виділяючи в їх межах видів ризику, або, навпаки, називає види ризиків, не вказуючи на ознаку, за якою вони групуються. Крім того, викликає ряд критичних зауважень запропонований поділ ризиків на види. Так, незрозумілим залишається за якою ознакою (за видами чого) дослідник виділяє професійний, алеаторний, страховий, зобов'язальний, управлінський ризик. Якщо виокремлювати алеаторний та зобов'язальний (неалеаторний) ризики, то критерієм їх розмежування є включення / не включення ризику до умов зобов'язання. При цьому спірним видається знаходження в одній групі поряд з алеаторним та зобов'язальним ризиком страхового, професійного та управлінського, оскільки страховий ризик є алеаторним, поряд із спекулятивним, інноваційним, а управлінський є різновидом професійного ризику. Сам професійний ризик залежно від виду професійної діяльності може поділитись на підприємницький (господарський), управлінський, лікарський тощо. Також остаточно невирішеним залишається поділ ризику за галузями права, оскільки авторська редакція класифікації настановує на думку, що про ризик можна говорити тільки в цивільному, екологічному, кримінальному та конституційному праві. І тут виникає питання – ризику в інших галузях права (до прикладу в трудовому чи адміністративному) не існує? Чи, можливо, вже запропоновані чотири види ризику мають прояв в інших галузях права? Мабуть що ні.

А.Г. Мартирисян ризики класифікує наступним чином. За суб'єктивним складом цивільно-правових відносин виділяє підприємницький та непідприємницький ризик. За врегульованими відносинами, де має місце цивільно-правовий ризик – ризики в зобов'язальних, речових, корпоративних правовідносинах. Проте, автор відмічає, що можливі й інші класифікації ризику за умови усталеної концепції ризику [7].

В.М. Танаєвим на підставі аналізу законодавства Російської Федерації ризики групуються за типологічним підходом. Так, вчений виділяє

1 Назви видів ризиків наведені у авторській редакції.

два види ризиків за своїм юридико-технічним значенням: 1) ризики, що є фактором ймовірнісної організації правового середовища; 2) ризики, що є фактором стабілізації приватноправового характеру регулювання економічного середовища [8, с. 22-26]. Втім, нормативістський підхід до групування ризиків значно збіднює їх класифікацію, залишаючи поза її межами ризики, не закріплені законодавством.

Досить цікавим видається запропонований А.А. Шахбазян поділ ризиків на види. Авторка таким чином систематизує ризик.

За універсальністю поширення ризиків на суб'єктів цивільних правовідносин: загальні – поширюються на всіх або більшість суб'єктів цивільних правовідносин; спеціальні – пов'язані з участю суб'єктів в певному виді правовідносин.

Залежно від зв'язку з особливостями правового регулювання: ризики, пов'язані з особливостями правового регулювання – виникають при укладенні алеаторних правочинів і здійсненні інших дій, з якими законодавство пов'язує певний ризик в майбутньому; ризики, не пов'язані з особливостями правового регулювання – виникають в результаті подій і дій фактичного, економічного, політичного і організаційного характеру.

За структурою цивільного правовідношення: суб'єкт-ризика – ризики, пов'язані з суб'єктами правовідносин: ризик визнання особи недієздатною, обмежено дієздатною, ризик банкрутства особи, втрати спеціальної правоздатності (для індивідуальних підприємців та юридичних осіб), ризик реорганізації (ліквідації, смерті) особи, ризик відкликання довіреності у представника, ризик обмеження повноважень і інші ризики, пов'язані з вадами в суб'єкті правовідносин; об'єкт-ризика – ризики, пов'язані з вадами в об'єкті (предметі) правовідносин: ризик втрати (загибелі) майна, що підлягає передачі, ризик придбання (передачі) речі неналежної якості, ризик використання речі не за призначенням, ризик пошкодження майна тощо.

За кількістю осіб, які несуть загрозу ризику: односторонній; двосторонній; багатосторонній.

За джерелами настання ситуації ризику: ризик, що виникає в результаті подій; ризик, що виникає в результаті дій; ризик, що виникає в результаті станів.

За видами цивільних правовідносин: зобов'язальні (в тому числі договірні) – ризик невиконання (неналежного виконання) зобов'язання; ризик несення відповідальності за зобов'язанням або інших негативних наслідків в результаті його невиконання; ризик виконання зобов'язання (платежу коштів) неналежній особі; ризик односторонньої відмови

від виконання договору; ризик розірвання договору; ризик невиконання обов'язків контрагентом (несумлінність, неблагонадійність контрагентів), або контрагентський ризик; ризик визнання договору недійсним тощо; спадкові – ризик визнання заповіту недійсним; ризик непідтвердження права власності спадкодавця на майно, що входить до спадкової маси; ризик неприйняття заяви про прийняття спадщини; ризик втрати правовстановлюючого договору; ризик закінчення строку на прийняття спадщини; ризик неотримання спадщини; інші ризики; речово-правові – ризик обтяження речі; ризик заявлення претензій на річ третіми особами; віндикаційний або реституційний ризик; ризики звернення стягнення за боргами попередніх власників (іпотечні, заставні ризики); ризик вилучення (обтяження) речі; ризик втрати правовстановлюючого документа; ризик відмови в державній реєстрації права власності на нерухоме майно; ризик загибелі (пошкодження) речі; ризик обтяження або обмеження права; інші ризики; ризики, пов'язані з державною реєстрацією прав і захистом прав – ризик відмови в державній реєстрації; ризик втрати правовстановлюючого документа для цілей державної реєстрації; корпоративні – ризик рейдерських посягань; фальсифікація інформації в реєстрі акціонерів, протоколів органів управління господарських товариств; ризик неправильності емісії цінних паперів; ризик несанкціонованого виведення активів або реорганізації; ризик порушення співвідношення чистих активів і статутного капіталу та ін.

За формою несення несприятливих наслідків ризики підрозділяються на: ризик покладання на особу додаткового обов'язку; ризик несення збитків; ризик притягнення до відповідальності та ін.

Також дослідниця виділяє переборні та непереборні ризики [9].

Можна і надалі продовжувати аналіз наведених у юридичній літературі класифікацій ризику, втім, будучи обмеженими обсягом цієї публікації, зазначимо наступне.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Розглянуті класифікації ризику дозволяють не тільки виділити конкретні ризики, а, що набагато важливіше, здійснити юридичну характеристику відповідного ризику. Адже, вчасне виявлення та правильна ідентифікація ризику є передумовами ефективного впливу на ризик з метою уникнення або мінімізації його негативних наслідків. Разом із тим, наведені приклади класифікації ризику не претендують на вичерпність та не охоплюють всіх критеріїв і можливостей для класифікації. Систематизація ризиків також може поглиблюватись через виділення специфічних критеріїв для класифікації конкретних ризиків з урахуванням їх особливостей.

1. Shapiro, S.A. (2013). *Systematization of risks in the management of public external debt. Vector of science TSU. Series: Economics and Management. No. 4.*
2. Krasavchikov, O.A. (1966). *Compensation for harm caused by a source of increased danger. Moscow: Jurid. lit.*
3. Zarosilo, V.O., Bezubov, D.O., Dudnik, O.V., Timashova, V.M. (2012). *Legal Risk and Legal Security. Kyiv: Ukrainian State University of Finance and In-ternational Trade.*
4. Volosenco, I.V. (2011). *Risk in civil law (concept, nature, types): K.*
5. Udalova, N.M. (2013). *Features of risks in legal activity. Politics, state and law. № 10. [E-Reader Version]. Retrieved from <http://politika.snauka.ru/2013/10/1005>.*
6. Novikov, V.V. (2015). *Theoretical and Legal Aspects of Risks in the Law. Scientific Herald of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence. No 13. Volume 1.*
7. Martirosyan, A.G. (2016). *Theory of risk in civil law of the Russian Federation. Moscow: Prospekt. [E-Reader Version]. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=ry7TCgAAQBAJ&pg=PT15&lpg=PT15&dq=%D1%8F.%D0%BC.%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%80+%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA&source=bl&ots=cy7dQoqGVE&sig=RfTz5GDhp1O0FHuMjflweuR1MlQ&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwjJrMvt09PUAhW0NJoKHctgApQQ6AEITAA#v=onepage&q=%D1%8F.%D0%BC.%20%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%80%20%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA&f=false>.*
8. Tanaev, V.M. (2000). *The concept of «risk» in the Civil Code of the Russian Federation. Moscow: Statute.*
9. Shahbazyan, A.A. (2011). *The concept and significance of legal risks in civil law and ways to minimize them. Russian legal journal. No. 5. [E-Reader Version]. Retrieved from <http://w.pc-forums.ru/b4887.html>.*

Великанова М. М. Доктринальні підходи до систематизації ризиків в цивільному праві

Стаття присвячена аналізу доктринальних підходів до систематизації ризику. Призначення систематизації у тому, щоб, по-перше, на науковому рівні всебічно дослідити категорію ризику – його ознаки, особливості елементного складу, специфіку прояву в різних групах цивільних правовідносин тощо. І, по-друге, створити умови для вдосконалення підходів до управління ризиками, яке (управління) може здійснюватись на двох рівнях – імперативному (через прийняття державою відповідних нормативних актів) та диспозитивному (через

укладення правочинів учасниками цивільних відносин) з метою мінімізації або розподілу негативних наслідків ризиків.

Робиться висновок, що класифікації ризику дозволяють об'єднати ризики у конкретні групи та здійснити юридичну характеристику відповідного ризику. Необхідність систематизації ризиків зумовлена тим, що вчасне виявлення та правильна ідентифікація ризику є передумовами ефективного впливу на ризик з метою уникнення або мінімізації його негативних наслідків. Разом із тим, наведені приклади класифікації ризику не претендують на вичерпність та не охоплюють всіх критеріїв і можливостей для класифікації. Систематизація ризиків може поглиблюватись через виділення специфічних критеріїв для класифікації конкретних ризиків з урахуванням їх особливостей.

Ключові слова: ризик, види ризику, систематизація ризику.

Velykanova M. M. Doctrinal Approaches to the Systemization of Risks in Civil Law

This article is devoted to the analysis of doctrinal approaches to risk systematization. The purpose of systematization is, firstly, at the scientific level, to comprehensively explore the category of risk – its characteristics, peculiarities of elemental composition, the specifics of manifestation in different groups of civil legal relations, etc. Secondly, the purpose of systematization is to create conditions for improving approaches to risk management, which (management) can be carried out on two levels – imperative (through the adoption by the state of the relevant normative acts) and dispositive (through the conclusion of transactions by participants in civil relations) in order to minimize or distribute negative consequences of risks.

It is concluded that risk classifications can combine risks in specific groups and carry out a legal description of the appropriate risk. The need for systematization of risks is due to the fact that timely detection and proper identification of risk are prerequisites for effective risk exposure in order to avoid or minimize its negative consequences.

However, the above examples of risk classification do not claim to be exhaustive and do not cover all criteria and possibilities for classification. Risk systematization can be deepened by the allocation of specific criteria for the classification of specific risks, considering their characteristics.

Keywords: risk, types of risk, systemization of risks.